

PIERRE RABHI

het
GELUK
van het
GENOEG

PLEIDOOI VOOR SOBERHEID

HET GELUK VAN HET GENOEG

PIERRE RABHI

HET GELUK
VAN HET
GENOEG

Pleidooi voor soberheid

vertaald uit het Frans door Michiel Löffler

Voortaan zal het voornaamste en het mooiste dat de mensheid moet verrichten, bestaan uit het voldoen aan zijn vitale behoeften met behulp van de meest simpele en onschadelijke middelen. Zijn tuin bebouwen of zich wijden aan wat voor activiteit dan ook die autonomie creëert, zal beschouwd worden als een politieke daad, een daad van rechtvaardig verzet tegen de afhankelijkheid en de onderwerping van de mens.

P.R.

INHOUD	
Woord vooraf van de vertaler	9
De vertaler over Pierre Rabhi	11
Voorwoord	13
HET ZAAD VAN DE REBELLIE	17
De zang van de smid	19
Het einde van een eeuwenoude wereld	22
De stilte van het aambeeld	24
De desillusie	27
Het verval van de boerenwereld	31
Het drama van de ballingschap	32
De vervreemding van de plattelandsbevolking	35
DE MODERNITEIT EEN BEDROG?	41
Vooruitgang: tussen mythe en realiteit	45
Onderworpen aan het winstbejag	53
Het omverwerpen van universele bakens	61
DE GEMATIGDHEID, EEN VOOROUDERLIJKE WIJSHEID	71
Een Afrikaans dorp	75
We zijn in 1985	81
Niets wordt gemaakt, niets gaat verloren, alles wordt getransformeerd	85
De boeren uit de Cevennen	86
De voorouderlijke wijsheid	89
Een kunst van het samenleven	92
De band met het heilige karakter van het leven	97

HET GELUK VAN HET GENOEG	101
Armoede als waarde voor welzijn	103
Vrijwillige zelfbeperking	113
Een menselijke verandering	121
De mens en de natuur in het centrum van onze aandacht	122
Een nieuwe balans man/vrouw	124
Een pedagogie van het zijn	128
De positie van onze ouderen	131
Een constructieve verontwaardiging	137
ANNEX	145
Gelukkige dromen om de wereld mee te bezaaien	147
Internationaal handvest voor de aarde en het humanisme	149
Constatering: de aarde en de mensheid worden ernstig bedreigd	149
Voorstellen: leven en zorg dragen voor het leven	153
‘Les Amanins’: geboorte van een ecologische, solidaire en pedagogische plek	157
‘Colibris’: een platform voor ontmoeting en uitwisseling	159
‘La Ferme des Enfants’ en ‘Le Hameau des Buis’: een toekomst bouwen met respect voor het leven	163
Fonds de Dotation Pierre Rabhi	165
Het klooster van Solan: een verbinding van de liturgie met het werk van de aarde	167
Terre & Humanisme de agro-ecologie overdragen hier en elders	169
Uitstraling en toekomstperspectieven	171
Internationale programma’s	172
Naar een grotere verspreiding van de agro-ecologie over de wereld	173

Woord vooraf van de vertaler

Nevel hangt over het Noord-Franse heuvelland. De geiten lijken geen poten te hebben als ze de wei in lopen. Boven mij vliegt een groep zwaluwen heen en weer, zich klaarmakend voor de grote reis.

Op dit soort momenten dwalen mijn gedachten terug naar die dag ergens in de jaren tachtig. Ik stond op de Utrechtse Brug met mijn duim omhoog, om de zwaluwen achterna te gaan. Enige tijd en een woestijn later liep ik in Burkina Faso rond, verdwaasd en verdwaald, van de universiteit direct de ultieme armoede én de ultieme blijmoedigheid in. Zo ervoer ik een nieuwe dimensie van de wereld die ik bezig was te ontdekken: aan mijn bewustzijn van natuurvernietiging en grootschalige plundering voegde zich het bewustzijn van een hartverscheurende ongelijkheid toe.

Sindsdien zoek ik mijn weg, ik verzorg mijn dieren, maak kaas, denk, schrijf en doe. Zo probeer ik te balanceren tussen economische noodzakelijkheid en ecologische wenselijkheid, zoek ik een harmonie van zijn en hebben, van kunde en kunst, van cultuur en natuur, en schrijf ik op en over het breukvlak van ideeën en praktijk.

Twee jaar geleden kwam ik in aanraking met het gedachtegoed van Pierre Rabhi, een Franse Algerijn die mij twintig

jaar voor bleek te zijn: sinds 1960 is hij geitenboer in de Ardèche en daarnaast is hij schrijver, denker, en initiator van vele projecten in Burkina Faso. De verrassing was groot, temeer omdat ik veel in zijn gedachten herken. Zijn werk op het gebied van de agro-ecologie, de verbanden die hij legt tussen hier en de derde wereld, tussen de mens en de natuur, zijn dringende oproep tot verandering, tot een opstand van het geweten, kan ik niet anders dan ondersteunen.

Na het lezen van zijn bekendste boek, *Vers la sobriété heureuse*, heb ik het initiatief genomen dit werk te vertalen om het in Nederland te laten uitbrengen. Ik denk dat de ideeën van Pierre Rabhi ook hier brede aandacht verdienen en ik hoop dat ze een inspiratiebron voor velen zullen zijn.

Michiel Löffler

Met dank aan Jans Hoogendonk (vertaling) en Moniek Löffler.

De vertaler over Pierre Rabhi

Als Pierre Rabhi in 1984 zijn eerste boek (en autobiografie) *Van de Sahara naar de Cevennen* schrijft, is hij nog relatief onbekend. De kleine man met de zachte stem heeft dan met zijn familie een geitenboerderij in de Ardèche, en maakt kaas. Als pionier van de biologische landbouw is hij betrokken bij het agrarisch instituut cefra in Frankrijk, waar hij een opleiding agro-ecologie verzorgt, en via het criad, een internationaal uitwisselingsprogramma tussen boeren, is hij actief in Burkina Faso.

In deze autobiografie beschrijft hij hoe hij, geboren in de Algerijnse Sahara en vervolgens geadopteerd door een rijke Franse familie, eerst in Noord-Algerije en dan in Frankrijk terecht komt. Daar vindt hij werk in het Parijse industriële milieu, maar voelt al snel de vervreemding die door de moderne tijd veroorzaakt wordt.

In 1960 besluit hij naar het platteland te trekken, en samen met zijn vrouw vestigt hij zich in de Ardèche. Niet om geld te maken, maar vanwege de schoonheid van de plek, en om er harmonie met de natuur te vinden.

Na het verschijnen van de autobiografie neemt de bekendheid van Pierre Rabhi in Frankrijk en daarbuiten gestaag toe en zijn activiteiten breiden zich uit: proefboerderijen in

Burkina Faso; ontwikkelingsprojecten in Marokko, Algerije, Palestina en Tunesië; verenigingen en stichtingen in onder andere Frankrijk. Ook vanuit meer gevestigde hoek komt er aandacht: in 1997 werkt hij mee aan het programma van de Verenigde Naties tegen woestijnvorming, en in 2002 stelt hij zich, met steun van de beweging Oproep voor een Opstand van het Geweten, kandidaat voor het Franse presidentschap.

Vandaag de dag is Pierre Rabhi in Frankrijk, en in het Franstalige deel van de derde wereld, een bekende en gewaardeerde persoonlijkheid. In zijn werk wordt hij zowel ondersteund door bekende persoonlijkheden uit de showwereld, als door rijke mensen uit de Franse aristocratie. Regelmatig staan er stukken van of over hem in kranten en tijdschriften als *Le Monde* en *Libération* of wordt er aandacht aan hem besteed door grote tv-stations. Per jaar ontvangt hij honderden uitnodigingen voor lezingen en op het podium is de intussen 79-jarige man met zijn zachte stem en zijn gevoel voor humor een welkome gast.

In 2017 is hij voor zijn werk onderscheiden met een nationale medaille (Chevalier dans l'Ordre national de la Légion d'Honneur), uitgereikt door Ségolène Royal, en met de hoogste eremedaille van de stad Parijs, la médaille Grand Vermeil, uitgereikt door de burgemeester Anne Hidalgo.

Hoewel hij in het algemeen niet op een voetstuk geplaatst wordt, en ook niet altijd onomstreden is, vormt zijn gedachtegoed een inspiratiebron voor een nieuwe generatie Fransen die pogen de maatschappij op een andere en betere manier vorm te geven, in harmonie met de natuur en de derde wereld.

Voorwoord

Gedurende vijfenveertig jaar heb ik, samen met mijn partner Michèle en onze familie, mijn leven gewijd aan de weg van de gematigdheid. In plaats van me te verliezen in beschouwingen en algemene theorieën geef ik er de voorkeur aan mijn overpeinzingen, beslissingen en initiatieven te delen die mij tot deze keuze geïnspireerd hebben. Ik hoop dat het principe ‘doen wat je zegt en zeggen wat je doet’ een beetje samenhang en geloofwaardigheid aan mijn bescheiden ontboezeming geeft.

Met deze getuigenis wil ik bijdragen aan het zelfstandig nadenken over noodzakelijke beslissingen die genomen moeten worden. Deze kunnen namelijk niet steeds weer worden uitgesteld zonder ernstige schade te veroorzaken in de onmiddellijke toekomst, en nog meer op middellange en lange termijn. Op wat voor manier je gematigdheid als onafwendbare noodzakelijkheid ook benadert, er blijft één zekerheid bestaan: de begrensdheid van de planeet aarde maakt het principe van de oneindige economische groei onrealistisch en absurd. Onrealistisch als je de meest elementaire onderzoeksmethoden toepast op de fysische en biologische aspecten van het fenomeen leven; absurd als je teruggrijpt op de eenvoudige logica van het onbevangen denken. Het

dominante systeem, dat prat gaat op grote prestaties, doet in werkelijkheid vooral zijn best om zijn inefficiëntie te verbergen die door het opmaken van een simpele, met name energetische balans duidelijk zou worden. Bij nader onderzoek zouden de interne tegenstrijdigheden van het model aan het licht komen: een model waarin niet geproduceerd kan worden zonder te vernietigen en dat daarmee de kiemen van zijn eigen ondergang in zich draagt.

De tijd lijkt aangebroken om te komen tot een maatschappelijke politiek die gebaseerd is op de kracht van de soberheid. Daarmee opent zich een enthousiast makend werkterrein waar iedereen uitgenodigd is om blijk te geven van zo veel mogelijk creativiteit, teneinde aan onze vitale behoeften te voldoen met behulp van de meest simpele en onschadelijke middelen. Deze bevrijdende keuze vormt een politieke daad, een daad van verzet tegen dat wat, onder het voorwendsel van vooruitgang, de planeet ruïneert en daarbij de mens van zichzelf vervreemdt. Het is de schoonheid van de natuur, van het leven en van het werk van de schepende mens, die ons zou moeten inspireren op alle nieuwe paden die we bewandelen.

HET ZAAD VAN DE REBELLIE

De zang van de smid

Een eenvoudige man die in een kleine oase in Zuid-Algerije woont en iedere dag als kostwinner bezig is met zijn werk. Hij opent de deur van zijn werkplaats, steekt het vuur aan en bewerkt het ijzer. Hij onderhoudt landbouwwerktuigen van de boeren en repareert bescheiden voorwerpen uit het dagelijks leven. De kleine Vulcanus van de woestijn laat de hele dag het aambeeld zingen, terwijl een leerling aan het koord van de blaasbalg trekt om de vlammen aan te wakkeren. Gloeiende vonken spatten als een wolk vluchtige sterretjes van de hamer van de ambachtsman; opgaand in zijn werk is hij niet meer aanwezig in deze wereld.

Een stil kind kijkt toe en bewondert hem, onmetelijk trots. Van tijd tot tijd stopt de man met het energieke, ascetische, van zweet glanzende gezicht: dan ontvangt hij zijn klanten en luistert naar hun verzoeken. Soms vormt zich spontaan een groepje mannen voor de werkplaats. Neergehurkt op een mat van gevlochten palmvezels wisselen ze gedachten uit, drinken een kopje thee en maken grapjes; men lacht, maar praat ook over ernstige zaken.

Niet ver van de werkplaats is een vierkant plein, ruim bemeten en omringd door winkeltjes van kruideniers, slaggers, stoffenhandelaren en door werkplaatsen van kleermakers,

schoenmakers, timmermannen, zilversmeden. Bijna als om de rust te onderstrepen klinken er uit de werkplaatsen iedere dag liederen op, die zich al naargelang het jaargetijde verspreiden in de lauwe of verstikkende atmosfeer. Aan de westkant is een kale, open ruimte die gebruikt wordt als marktplaats. Een muurloze karavanserai waar dromedariën, schapen, geiten, ezels en paarden door elkaar lopen, is doordrenkt van een sterke geur. Stille nomaden komen en gaan, anderen leunen gehurkt tegen ruwe zakken gevuld met graan. Bundels droge takken doen denken aan de grote woestijn waar ze verzameld zijn. Er worden dadels verkocht, die voor de houdbaarheid op elkaar geperst zijn, en soms, in het goede jaargetijde, worden de zogenaamde truffels van de woestijn aangeboden aan ieder die ze kopen wil. Dat alles bij elkaar veroorzaakt een omfloerst geluid, benadrukt door de scherpe stemmen van handelaren die hun klanten toeroepen. Soms zijn er verhalenvertellers of acrobaten die hun dromen en kunsten aanbieden aan een gefascineerd publiek, dat in een cirkel om hen heen staat.

Schaduwrijke steegjes doorkruisen de hele stad. Ze lopen tussen tegen elkaar aan leunende huizen van okerkleurige aarde, met erbovenop terrassen, gebouwd rond een witte minaret die als een soort uitkijkpost de vier horizonnen overziet. Uit deze leemmassa steken her en der palmbomen. Sommige doen dienst als parasol en zorgen voor schaduw in de groentetuinen, in deze streek waar de zonnestrallen als brandende lucifers zijn. Buiten de stad is slechts een woestijn van zand en rots, in bedwang gehouden door een berg die zich als een oneindige wal van de ene naar de andere horizon strekt. Midden in de vijandige woestijn heeft het leven een bijzondere smaak.

Er heerst een sfeer van gematigdheid. De mensen worden amper door extreme armoede geplaagd. Het is een cultuur waar zonder ophouden gewezen wordt op het geven van aalmoezen en het verlenen van gastvrijheid als zijnde grote plichten binnen de islam. De seizoenen en de gesternten bepalen het ritme van de tijd. De aanwezigheid van het eeuwenoude mausoleum van de grondlegger van de stad, die zijn hele leven onderwezen heeft in geweldloosheid, heeft sinds mensenheugenis geleid tot een klimaat van spiritualiteit dat ten goede komt aan eendracht en rust.

Maar de kalme stad is geen paradijs. Net als elders worden de mensen gekweld door pijn en angsten en wonen het goede en het kwade samen. De gezelligheid vermengt zich met onenigheid en jaloezie, de positie van de vrouw bedrukt vaak het hart en de rede. Ondanks alles probeert men toch koppig de vrede te bewaren. Een soort alomane wezige vreugde overwint de bestaansonzekerheid, en iedere aanleiding of elk voorwendsel wordt aangegrepen om zich te uiten in een geïmproviseerd feest. Het bestaan wordt hier tastbaar op de proef gesteld. Op basis van een dagelijks hernieuwd geduld, omdat niets voor het grijpen ligt, geven het minste slokje water en het kleinste hapje eten een werkelijke waarde aan het leven. Als voor het onmisbare gezorgd is, is men snel dankbaar alsof iedere doorleefde dag een privilege is, een uitstel. De dood is vertrouwd, maar geen tragedie. Het wegnemen van kinderen is vaak wreed, maar de overtuiging dat de Schepper hen als een soort voorrecht onttrekt aan de schande van de wereld, om hun onschuld te bewaren, verlicht het leed. De dood is de rentmeester van een eindigheid waar iedereen op voorbereid is. Ze is vanzelfsprekend en niet aan stand, prestige of rijkdom gebonden. Ze gaat te

werk volgens haar eigen regels, onvoorspelbaar, en geeft de zielen aan God terug wanneer Hij dat beslist. De berusting in dat wat geschreven is, komt ten goede aan de rust en gelatenheid, want men beseft dat het lot de speelbal van oorzaken is waartegen de wilskracht van de mens onmachtig is. Niets kan geschieden buiten de wil van God om.

Midden in deze complexe wereld laat de smid iedere dag zijn aambeeld zingen. Hijzelf is zanger en dichter en biedt zijn kunst gratis aan. Zijn stem, ondersteund met een snaarinstrument, veroorzaakt grote vreugde bij talloze toehoorders, haast in trance onder het hemelse gewelf, bezaaid met sterren, in een onvergelykbare schittering.

Ondanks dat deze wereld tussen droom en poëzie niet vrij was van beslommingen, was het toch een lang gerijpte vrucht aan de boom van het lot. Zoals ook op andere plekken op deze wereld streefden de mensen hier harmonie na, zonder die geheel te bereiken. De perfectie is hun nooit ten deel gevallen.

Het einde van een eeuwenoude wereld

En dan, sluipend, begint alles in deze eeuwenoude wereld te veranderen. De smid wordt droevig. Hij is bezorgd en wordt in beslag genomen door vreemde gedachten. Vroeger kwam hij in de avondschemering thuis als een vrije jager, soms platzak, maar meestal met een mand vol proviand, die hij niet alleen te danken had aan zijn talent en zijn moed maar ook aan de goddelijke welwillendheid, opdat zijn familie kon leven. Maar nu beginnen voor de smid de opdrachten gevaarlijk te ontbreken. De Franse bezetters hebben

steenkol ontdekt en bieden iedere gezonde man een baan in loondienst aan. Heel de stad is in rep en roer. Het is voorbij met de innig genoten tijd die zich leek uit te strekken tot in de oneindigheid. Het uur is gekomen van de klok en het horloge, tot dan toe onbekend, met zijn minuten, zijn seconden. Deze nieuwe era heeft als bedoeling ieder 'verlies van tijd' af te schaffen. In het koninkrijk van de rustige dromer wordt traagheid voortaan als luiheid gezien. Vanaf nu worden de mensen geacht serieus te zijn en veel te ploeteren. Iedere ochtend moeten de arbeiders met een acetyleenlamp in de hand afdalen in de duistere ingewanden van de aarde om daar een zwarte materie te delven. Materie die sinds onheuglijke tijden een ingeslapen vuur in zich draagt, dat een keer gewekt gaat worden om de wereld te veranderen. Iedere avond komen de mannen met een zwart bezoeeld gezicht uit de vreemde termietenhoop waarin ze de hele dag vastgehouden zijn. Men heeft moeite ze te herkennen zolang hun gezicht niet bevrijd is van het sombere masker van steenkoolstof. Een zwarte kring volhardt rond de ogen, als symbool voor de nieuwe orde van mijnwerkers. Een horloge siert steeds vaker de pols. Om zich sneller te verplaatsen, neemt het aantal fietsen toe. Het geld dringt binnen in alle vertakkingen van de gemeenschap. De tradities ruiken naar verouderd, naar voorbij. Heden dient men zich te richten naar het uur van de nieuwe beschaving.

Net zoals meester Cornille, de molenaar uit het boek van Alphonse Daudet, lijdend onder de bespotting van zijn windmolen – de adem van de goede God – die beconcurrerd werd door de stoommachines – uitvinding van de duivel – weerstaat de smid zolang hij kan de ingrijpende veranderingen. Maar ook hij moet zich een keer gewonnen

geven: de klanten worden schaars en het wordt haast onmogelijk zijn familie nog te voeden. Er rest hem niets anders dan zelf termiet te worden... Dankzij zijn natuurlijke aanleg wordt hij bestuurder van een locomotiefje dat een lange rups van wagons voorttrekt, gevuld met de magische materie, voor het grootste deel bedoeld om naar Frankrijk geëxporteerd te worden. De grote treinen met krachtige locomotieven nemen de gestolen waar mee. Aldus is de Vooruitgang binnengedrongen in de eeuwenoude orde.

Het kind is in de war als hij de smid iedere avond besmeurd ziet thuiskomen zoals alle anderen. Het idool is ontheiligd. Achter een bruusk gesloten deur is de werkplaats een stille schelp geworden, een plaats met de smaak van wel-
eer. Het aambeeld zingt niet meer. De beschaving is aangekomen met haar ingewikkeldheid en haar immense macht tot verleiding, zonder dat de jongen het kan begrijpen, laat staan het kan uitleggen.

De lezer zal ongetwijfeld begrepen hebben dat de smid, de poëet, de muzikant die zo bewonderd wordt door het kind, niemand anders is dan mijn eigen vader, en dat het kind niemand anders is dan ikzelf.

De stilte van het aambeeld

De knechting van zijn vader verwondt het kind op een bijzondere manier. De hele bevolking voelt dat er op een verraderlijke wijze iets belangrijks aan het gebeuren is, zonder precies te weten wat. Het tijdperk waarin werken de bestaansreden wordt, heeft als logisch gevolg dat door het geld en door de nieuwe dingen die daarmee te koop zijn, de

onmatigheid haar intrede doet. Als een laatste opflikkering van de vrijheid zijn er enkele mijnwerkers die na het ontvangen van hun eerste salaris niet terugkeren naar hun werk. Wanneer ze na een of twee maanden opnieuw opduiken, vragen hun ontevreden werkgevers waarom ze niet eerder teruggekomen zijn. Ze antwoorden oprecht dat ze het verdiende geld nog niet opgemaakt hadden: waarom zouden ze dan komen werken? Zonder zich ervan bewust te zijn, stellen ze een vraag die zorgvuldig vermeden was, maar die sommigen vandaag de dag als essentieel beschouwen. In deze tijd van grote beroering, die ertoe verplicht het menszijn opnieuw te bezien, moet deze vraag toch beantwoord worden: werken we om te leven, of leven we om te werken? Wat betreft de ongedisciplineerde naïevelingen kun je je goed voorstellen hoe de steenkoolmaatschappij deze mensen tot rede heeft gebracht.

Zelf begreep ik pas veel later wat de arrogante en totalitaire moderniteit de smid (en ontelbare anderen in het noorden en in het zuiden) had aangedaan: door de ontkenning van zijn identiteit vervaagde hij als persoon. Erger nog, onder het voorwendsel van het verbeteren van de levensomstandigheden voor iedereen, heeft de moderniteit de mens tot een nieuw soort slaaf gereduceerd, niet alleen door financieel kapitaal te produceren zonder zich enige zorgen te maken over rechtvaardigheid, maar ook door de ergste vorm van wereldwijde ongelijkheid in te voeren, namelijk door simpelweg geld als maatstaf voor rijkdom te nemen. De uitbuiting en de knechting van mannen door mannen en van de vrouw door de man is altijd pervers geweest; een soort fataliteit die de menselijke geschiedenis verbindt met de lelijkheid die we ervan kennen. Maar anders dan

deze haast spontane perversie heeft de moderniteit, met haar revoluties die hier juist een eind aan zeiden te maken, die perversie laten voortduren onder het vaandel van loze begrippen: democratie, vrijheid, gelijkheid, broederschap, rechten van de mens, afschaffing van privileges... De intentie was misschien oprecht, maar het valt helaas niet te ontkennen dat zelfs de meest halsstarrige pogingen om een rechtvaardige orde in te voeren, zijn mislukt door de ware aard van het menselijk wezen.

Het aambeeld heeft nooit zo sterk in mij geresoneerd als door zijn stilte: een onomkeerbare stilte, die geschreven lijkt te zijn als een partituur die niet voltooid is, zodat de melodie voor altijd onderbroken blijft. Later werd ik me ervan bewust dat die stilte in mij een zaad van rebellie had geplant, die aan het einde van de jaren vijftig ontkiemd is. Ik was toen twintig jaar en de moderniteit leek me een immens bedrog.

De desillusie

Aan het einde van de jaren vijftig was ik gespecialiseerd arbeider bij een bedrijf in de omgeving van Parijs. Mijn kameraden, die ik hoogachtte en van wie ik hield, waren ervan overtuigd dat de moderne wereld een nagenoeg stralende toekomst voor hun kinderen zou inhouden. Dat gaf zin aan hun werk. Sommigen werden op basis van dit geloof zelfs een soort missionaris, alhoewel de algemene sfeer vooral wereldlijk en atheïstisch was. De uitwasemingen van de marxistische doctrine waarin zij zich onderdompelden, dienden als tegengif voor iedere spirituele opwelling. Ze waren in diep conflict met iedere vorm van religieus geloof en veroordeelden het 'verraad' van de Kerk, die volgens hen veel dichter bij het kapitaal stond dan bij het proletariaat. Ze geloofden in de vooruitgang, die ze dermate vereerden dat ze zichzelf ervoor opofferden. Ze zeiden: 'Wij moeten zwaar werk doen zodat onze kinderen een beter leven hebben. Dankzij kennis en onderwijs, die wij niet hadden, zullen zij ver van het vuil leven en schone en zachte handen hebben. Zij zullen ons wreken voor onze knechting en onze vereelde handen.'

De spijt geen onderwijs gehad te hebben gaf hun het gevoel samen met de boeren deel uit te maken van de laagste

klasse in de maatschappij; je komt dat tegen in iedere maatschappij waar een elitarisme op basis van intellect wordt aangemoedigd.

Het was de tijd van de Dertig Glorieuze Jaren en er was genoeg om zich illusies over te maken. De economische machine draaide op volle toeren, gevoed door de overvloedige en bijna gratis grondstoffen uit de derde wereld. Maar zoals bekend zweeft boven een maatschappij die geacht wordt te zwemmen in gelukzaligheid, een moreel klimaat van ongeïnteresseerdheid, waarschijnlijk ten gevolge van de grote overvloed. 'Frankrijk verveelt zich', las je soms in de pers. De jeugd had, in tegenstelling tot die van vandaag, een zekere toekomst. Maar evengoed voelde ze een vreemde malaise, alsof de overdaad aan het 'hebben' hen het 'zijn' deed vergeten. De consumptiemaatschappij creëerde tegelijkertijd behoeften en frustraties. Het is duidelijk dat de consument het raderwerk vormt van een machine die steeds meer produceert zodat men steeds meer consumeert. De consumptiemaatschappij speelt met de consument, gebruikmakend van de afstompende prikkels door alomane reclame. Het is een maatschappij die de consument voor de gek houdt en hem een steeds exotischer genot belooft, als een courtesane die haar misleidende charmes gebruikt.

De opstand van mei '68 tegen de consumptiemaatschappij was een reactie op deze verraderlijke valstrik. Een van de zeer complexe beweegredenen voor deze opstand komt overeen met het onderwerp van dit boek, namelijk een uitgesproken of onderliggend verlangen naar matiging. Grote overvloed en geluk gaan niet per definitie hand in hand; soms zelfs zijn ze aan elkaar tegenstrijdig. Nog afgezien van de intussen verouderde ideologieën waaraan werd

gerefereerd, had de jeugd er waarschijnlijk een voorgevoel van haar eigen creativiteit te zullen verliezen vanwege een in materieel opzicht te geruststellende maatschappij die verstart leek als zijnde een voldongen feit. Eenzelfde voorgevoel had ik tien jaar eerder, hoewel ik onverschillig en zelfs wantrouwend was ten opzichte van alle ideologieën met hun geboden, dogma's en leuzen. De jeugd hunkerde waarschijnlijk naar een lotsbestemming waarin het risico en het onbekende zin en smaak aan het leven gaven. Het leven is slechts een mooi avontuur als het omzoomd is met kleinere en grotere te overwinnen uitdagingen, die waakzaam houden, de creativiteit wekken, de verbeelding stimuleren en enthousiasme ontketenen om het goddelijke in ons te leren kennen. Levensvreugde is een ultieme waarde waar we allen sterk naar verlangen, maar die een miljard dollar ons niet kan geven. Het is een soort privilege. Het is de gave van een mysterieuze prins, die deze gunt aan iemand in een nederige stulp, maar deze naar eigen goeddunken kan weigeren aan iemand in het meest weelderige paleis.

Hoe is het mogelijk om niet te twijfelen aan de huidige beschaving waarin de stropdas een symbool van dagelijkse wurging lijkt te zijn? Is deze versiering niet in wezen een touw dat wordt vastgehouden door de beroemde onzichtbare hand, en dat een sensatie van bevrijding geeft wanneer het aan het einde van een dag afgedaan en weggestopt wordt? Een dag waarop het symbool stond voor arbeidzame onbuigzaamheid? Zo ook onthult de semantiek zekere verborgen waarheden: wat te denken van uitdrukkingen als menselijk kapitaal, inkrimpen van personeel, human resources, status, kader? Zijn dit niet allemaal openbaringen van de bespottelijke aard van dit menselijk wezen? Gevangen

in een geldmaatschappij en van jongs af aan opgenomen in een waardesysteem dat gefundeerd is op uitmuntendheid en concurrentievermogen. Een maatschappij die alle ijdelheden verbonden aan sociaal succes aanmoedigt.

Dit betoog is niet gericht tegen het individu, maar tegen de doctrine zelf. De ons opgelegde moderniteit is gespeend van de grootmoedige waarden waar ze prat op gaat, bijna om die nog beter te verraden. De staat van de wereld, van de natuur en van de menselijke soort getuigen van haar bedrieglijke aard.

Het verval van de boerenwereld

Sinds lang vervlogen tijden hebben de volkeren hun Moeder Aarde bezongen en gedichten gecomponeerd ter ere van haar. Onder begeleiding van instrumenten die eigen zijn aan de diverse culturen, zongen ze de lof van hun land en brachten een eerbetoon aan zijn gastvrijheid, zijn schoonheid, of zelfs aan zijn weerbarstigheid of hardheid.

Ik heb tijdens mijn kindertijd in de Sahara vaak mensen gezien die zich voorbereidden op een reis. Na zich ter aarde te hebben geworpen, vulden ze een leren beurs met een vuist vol klei of zand van hun geboorteplek en die van hun voorouders. Deze beurs, vastgemaakt aan hun ceintuur, zo dicht mogelijk bij het lichaam gedragen, werd terstond een talisman, voorbestemd om hen te vergezellen tijdens hun tocht. Het gaf hun het gevoel overal waar ze zich bevonden, verbonden te zijn met het vaderland. Door de concrete ruimte waarin de lange ceremonie van het leven zich afspeelt te beladen met menselijkheid, kreeg deze een dimensie die de simpele geografische oversteepte. De tijd was nog van kosmische aard en de ruimte heilig, waarbij de mens diep verbonden was met het reële, te weten een wereld naar zijn eigen maat, die bepaald werd door de noodzakelijkheden van het bestaan.

Bij dit onderwerp schiet me een anekdote te binnen die ik gelezen heb in een van de werken van de Griekse schrijver Nikos Kazantzakis. Hierin wordt de ballingschap geschetst van de Kretenzers die gevlucht waren voor het geweld van de Turken. Tijdens deze hartverscheurende uittocht op zoek naar een schuilplek, strompelt een oude man onder het gewicht van een zak. Aardige mensen stellen hem voor te helpen, maar hij weigert koppig. Uiteindelijk begrijpen zij dat de kostbare zak de botten bevat van de voorvaders van de man. Gedwongen tot vlucht, zonder zekerheid van terugkeer, heeft hij de zorg op zich genomen om de relieken op te graven om ze in de grond te stoppen op de plek waar men hem welkom heten zou. Dit ‘inzaaien’ van de grond had tot doel de verbroken band met de voorouders te herstellen en uiteindelijk het drama van de ballingschap te verlichten. De verbondenheid met hun grond is een levensnoodzakelijkheid voor alle oervolkeren. Ik heb dit met moeite proberen duidelijk te maken aan een Amerikaanse ontwikkelingswerker in de Sahel. Deze betreurde het dat vrouwen gedwongen waren twee kilometer te lopen om water te putten voor het dorp. Onbekend met de band met de voorouders stelde hij logischerwijze voor een nieuw dorp te bouwen, dicht bij het water...

Het drama van de ballingschap

De moderniteit heeft vele soorten verbanningen verzonnen. Het wegzinken in de loopgraven tijdens de slachting van 1914-1918 was er een van. Ik voel me altijd gekwetst en verontwaardigd als ik nadenk over het lot dat voorbehouden

was aan de beheerders van de aarde. De apotheose van de wreedheid ten opzichte van hen bestond uit het elkaar laten uitmoorden van Duitse en Franse boeren om veel perversere redenen dan alleen maar de verdediging van het vaderland. Het was de gelegenheid om de verachtelijkste nieuwe technologische uitvindingen te testen, in dienst gesteld van vernietiging en dood. Er is geen dorp in Frankrijk, noch in Duitsland, dat niet zijn tol betaald heeft in de vorm van bloed, voor een slecht te bepalen doel. Of eerder, een doel dat te goed bepaald is om geloofwaardig te zijn. Om nog maar te zwijgen over de talloze onschuldigen, afkomstig uit de gekoloniseerde gebieden, die met hun bloed de door de dood getekende gronden van Europa mede hebben bevoeid. Men zegt dat sommige soldaten, zelfs Europeanen, zo aangedaan waren door een snijdende heimwee naar hun geboortedorp dat ze ervan stierven. Ze verdroegen de ontworteling en ballingschap niet. Er is niets aangrijpender dan de brieven van de soldaten aan het front en in de loopgraven, geadresseerd aan hun familie of geliefden. In deze brieven, getekend door verschrikking, concentreren zich de meest essentiële elementen voor het begrijpen van de menselijke gesteldheid: het fysieke en psychische lijden, de wanhoop, de hoop, de angst voor de eindigheid... Het is onbetwistbaar dat de moderniteit die juist geacht wordt de mensheid beschaving te brengen, het voorbeeld geeft van wrede en grove onbeschaafdheid als ze in het nauw gedreven wordt.

Deze gruweldaden zijn tegenwoordig opnieuw geïntegreerd in de normaliteit en worden zelfs verheerlijkt bij herdenkingen en ceremonies van een herinnering zonder geheugen. De mensheid blijft dol op verouderde rituelen,

zelfs midden in maatschappijen die pretenderen zich door rede ervan vrijgemaakt te hebben. Men moet bijzonder hypocriet zijn om niet te erkennen dat deze holocaust geen andere beweegreden had dan de belangen te dienen van occulte klieken, waarvan de missie op aarde is het menselijke vernuft te wijden aan massamoord. Deze dwaling is niet alleen nog steeds actueel, maar heeft ook zo'n omvang aangenomen dat je het niet meer alleen vanuit het gezichtspunt van de rede kunt begrijpen. De dwaling is op een bepaalde wijze van metafysische aard, want ze vindt vorm in het geweten en in de diepe verbeelding van de menselijke soort. Zegt men niet, met een niet te evenaren cynisme, dat niets zo goed is om de economie op gang te brengen als 'een goede oorlog'?

Een andere vorm van ballingschap komt voort uit de behoefte aan arbeidskrachten voor de industrie. Dit heeft een massieve migratie veroorzaakt van de plattelandsbevolking naar de industriële centra, met als gevolg een ontmanteling van de traditionele eeuwenoude sociale structuren in Europa. Het is daadwerkelijk de fysieke energie van de boeren waaraan de industriële revolutie haar bloei te danken heeft. In tegenstelling tot de mobilisatie op het slagveld, bood de industriële revolutie de boeren een schijnbaar positief doel: ontsnappen aan de kommerlijke en onzekere situatie die het werk op het land te bieden heeft, in ruil voor de zekerheid en het genot van een regelmatig loon. De 'vrijwillige knechting' werd zo als verlossing gezien en versterkte de verheerlijkende propaganda van de vooruitgang. Er volgden heel wat pogingen om de vrijwel continue conflicten tussen de macht van het kapitaal en de kracht van de arbeid te beëindigen. Uiteindelijk is de industriële revolutie erin geslaagd iedereen te overtuigen van haar juistheid en haar

zegeningen, ten koste van de planeet. Tegelijkertijd heeft ze weten te verbergen waarop die zegeningen berusten.

Tegenwoordig is een groeiend aantal burgers van de zogenaamde welvarende landen gedesillusioneerd en ontgoocheld. Het lange proces van vervreemding mondt op dit moment uit in een dubbele verbanning: het menselijk wezen is niet meer verbonden met een waarachtig sociaal lichaam, noch geworteld in een streek. De mobiliteit is een absolute voorwaarde geworden om een baan te behouden of te verkrijgen. De levende cultuur is vervangen door encyclopedisme, een opeenhoping van kennis en informatie, televisiespelletjes waardig, die niets anders voortbrengt dan abstracties en die geen originele culturele identiteit verschaft, noch verbonden is aan iets dat bestendig is. Alles is meer en meer provisorisch en kortstondig in het centrum van een zich exponentieel ontwikkelende waanzin. De mensen veranderen in hyperactieve elektronen, en lijden onder een stress waarvan men weet dat die aan de basis ligt van ernstige ziektebeelden.

De vervreemding van de plattelandsbevolking

Men moet vandaag de dag vaststellen dat ook de plattelandsbevolking niet heeft kunnen ontsnappen aan de illusies van en verwoestingen door de moderniteit. Reeds vanaf het moment dat wij terugkeerden naar het platteland, in 1961, heeft deze constatering een enorme teleurstelling teweeggebracht en moest ik toegeven hoe naïef ik was geweest. Ik dacht dat ik door de stadse wereld de rug toe te keren, mezelf zou verwijderen van de productiviteitsobsessie. Helaas moest ik

al snel concluderen dat deze op het platteland even hevig was. De indoctrinatie was zo sterk dat mijn jonge kameraden van de vereniging Maison Familiale Rurale waar ik, als vader van een familie, probeerde enkele basisvaardigheden van de landbouw te verwerven, geheel in vervoering waren. Bijna hun hele conversatie draaide om de heldendaden van de agrochemie die hun onderwezen werd, de wonderbaarlijke tonnages voedingsmiddelen die daardoor uit de grond getrokken konden worden. Ze vergeleken de resultaten van bemestende substanties en pesticiden, gebruikt tegen een of ander schadelijk insect of ziekteverwekkende schimmels. Hun gesprekken werden een soort oorlogstaal. De bedrijven die de zogenaamde fyto-sanitaire stoffen produceerden gaven de toon aan: de presentatie van de producten met etiketten getooid met een doodshoofd en gekruiste botten bevorderden een krijgshaftig gevoel ten opzichte van het leven. Maar dé god die alles domineerde, alles bepaalde, de grootste lofzangen verdiende, was de tractor. Symbool van kracht, embleem van een technische vooruitgang met een stralenkrans van droombeelden omgeven, datgene wat met zijn paardenkrachten het dierlijke paard verdwijnen deed, symbool van een overwonnen tijd: de tractor maakte het deze jonge nakomelingen van een lange rij landbouwers op blote voeten, mogelijk in de pas te lopen met de moderniteit. De behoefte daaraan was nog dwingender omdat de boer sinds lang beschouwd werd als een achterblijver in de vooruitgang. En de boer zelf had het ontorende beeld van lijf-eigene met zijn voeten in de klei verinnerlijkt.

Na deze eerste, ontgroenende onderdompeling vestigden wij ons als familie op het platteland, midden in de waanzin van het altijd meer en het nooit genoeg van de

landbouwproductie, aangemoedigd door de gemeenschappelijke landbouwpolitiek binnen Europa. Een dergelijke politiek was op zich volledig gerechtvaardigd aan het einde van de oorlog, een periode waarin men de enorme tekorten aan levensmiddelen moest compenseren en tegelijkertijd de schade van de oorlog moest repareren. Maar deze politiek vormt het begin van een veelomvattende ontwikkeling: er komen productiesubsidies met de bedoeling om de geestdrift voor het werken aan te moedigen; boerderijen met gemengd bedrijf maken plaats voor landbouwexploitaties met monocultuur; leningen voor mechanisatie van de boerenleenbank worden toegankelijk en voordelig gemaakt; de productie groeit door het vergroten van percelen, ruilverkaveling, de immer verder oprukkende mechanisering en het massieve gebruik van kunstmest, pesticiden en geselecteerd zaad.

Het lijkt me niet nuttig bij al deze ontwikkelingen, die ik al uitgebreid behandeld heb in andere van mijn werken, te blijven stilstaan. Het agronomische epos van het Westen wordt voltooid met het verdwijnen van de boer als duizendjarige hoeder van de voedende aarde. De boer heeft, zonder het zich bewust te zijn, meegedaan aan de blinde groei en aan de heerschappij van de onmatigheid waarvan wij heden de kwaadaardigheid betreuren. Het meest tragische is dat deze gemanipuleerde beheerder, geconditioneerd door de ideologie van het almachtige winstbejag, datgene vernietigd heeft en nog steeds vernietigt waarvan hij altijd de taak gehad heeft het te onderhouden en door te geven aan het nageslacht. Vroeger beheerde hij zijn grond als 'goede vader van de familie', zoals traditioneel in de pachtverdragen geschreven stond. Welnu, de zorg voor het erfgoed is, zoals men weet, verbannen uit iedere overeenkomst.

Daarnaast hebben de internationale concurrentie en de wetten van de vrije markt geleid tot sterke onderlinge concurrentie, wat weer geleid heeft tot extreme armoede van sommige boeren. De honger in de wereld die door het moderne productiesysteem uitgeroeid had moeten worden, werd integendeel groter door op hebberigheid gebaseerde mechanismen. De hemel zij geprezen dat de boeren die ontkomen zijn aan de fysieke en economische vernietiging, begrijpen dat ze tegen iedere prijs en voor hun eigen welzijn, bedrijven van menselijke maat moeten nastreven, alsmede een gediversifieerde productie, al doende evenzovele bastions vormend tegen het achtkoppige monster van de winst zonder ziel of limiet. De band met de voedende aarde, gebaseerd op matigheid en respect, zal niet alleen garant staan voor hun overleving maar ook voor hun waardigheid. Ik droom vaak van de komst van een nieuw soort boer, die zijn kleine boerderij regeert als een vrije soeverein in zijn kleine koninkrijk. Door de zwakke economische conjunctuur zal de economische crisis zonder twijfel de echte rijkdom doen ontdekken. In alle logica zou de crisis de bestuurders van de wereld ertoe moeten aanzetten het hele model van de maatschappij te overdenken. Na alle mogelijke voordelen van de boeren te hebben getrokken, na schandalige rijkdom te hebben geproduceerd dankzij hun arbeid, is de logica van de winst bezig deze boeren uit te hongeren, om ze vervolgens te elimineren van de aardbodem.